

Şükrü Özdemir

Doktor, İzmir/Türkiye
Doctor, İzmir/Turkiye

eposta: sozdemir7@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5175-3086>

Atıf/Citation: Soyadı, İsim. 2024. Çağatay Han'a Dair. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/38, 431-450.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1414488>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	04.01.2024
Kabul Tarihi/Accepted:	04.02.2024
Yayın Tarihi/Published:	15.03.2024

ÇAĞATAY HAN'A DAİR

Öz

Kurucusu olduğu hanlığa ve hakimiyet sahasına dâhil topraklarda bilahare gelişecek *Doğu Türk lehçesine* adını veren *Çağatay*, *Cengiz Han*'ın ikinci oğludur. Hayatı hakkında bilinenler büyük ölçüde *Gizli Tarih*, *Cihângüşâ* ve *Câmîiü't-Tevârih*'teki kayıtlara dayanır. Bunlara bir ölçüde *Cüzcânî*'nin eserindeki kayıtlar da eklenebilir. Doğumuna ve yaşamının ilk yıllarına ait herhangi bir detaya sahip olmadığımız *Çağatay*, Batı seferinde *Otrar* ve *Ürgenç* muhasaralarında bulunmuş, kardeşi *Ögedey*'in veliahd seçilmesinde önemli bir rol oynamış, *Cengiz* devrinde imparatorluğun adli işlerinden sorumlu olduğu gibi babasının vefatından sonra da *Cengiz Yasası*'nın tavizsiz bir uygulayıcısı olmuştu. Sert ve otoriter mizacı ile tebaasının *Cengiz Yasası*'yla çelişen dini uygulamalarına müsamaha göstermeyişi onu Müslüman muhitlere, biraz da haksız olarak, *İslam* düşmanı olarak tanıtır. Kardeşi *Ögedey*'in on üç yıllık saltanatı boyunca hem kağanın danışmanlığını yapmış hem de *Maveraünnehir*'den *Kaşgar*'a kadar olan hanlık topraklarının idaresini üstlenmiştir. Bu süreç içinde herhangi bir askeri harekâta katıldığı bilinmemektedir. Devrinde hanlık topraklarında gelişen en önemli dâhili mesele, *Mahmud Târâbî* adlı meczub bir dervişin başını çektiği isyan hareketidir. İdare ettiği sahanın medeni kısımları kağanın memurları tarafından yönetildiğinden isyanın bastırılmasında *Çağatay*'ın dahli görülmez. *Ögedey*'in ölümünden sonra rahatsızlanan *Çağatay*'ın tedavisinde tabipler aciz kalır, 1241 yılında kardeşinin ardından o da vefat eder. Bu makale; *Çağatay*'ın askeri ve siyasi faaliyetini, *Moğol* tarihindeki yeri ve önemini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Makalede ayrıca *Çağatay*'ın eş, çocuk ve torunlarının bilgisini içeren bir bölüm yer alır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Han, Cengiz Han, Cengiz Yasası, Ögedey, Moğollar

ABOUT CHAGATAI KHAN

Abstract

Chagatai who gave his name to a khanate he founded and to an *Eastern Turkish dialect* that then flourished in the area he ruled, was the second son of *Genghis Khan*. Facts that we know about his life are based on the records in the *Secret History*, *Tarikh-i Jahan-Gousha* and the *Jāmi' al-Tawārīkh* to a great extent. The records in *Djuzdjani's* book can also be added to those to some extent. *Chagatai*, whose birth and early years of life that we don't have any details about, took part in the sieges of *Otrar* and *Urgench* in frame of the *Western Campaign* and played an important role in the election of his brother *Ogedei* as the crown prince. Just as he had been in charge judicial affairs of empire during his father's reign, he became an uncompromising enforcer of the *Great Yasa of Genghis* after his father's death. His harsh, authoritarian personality and intolerance of the religious rituals of his subjects in conflict with the *Great Yasa* had led him to be perceived, perhaps somewhat unfairly, by the *Muslim* communities as the enemy of Islam. For thirteen years under his brother's reign he counselled him and ruled the region between the *Transoxiana* and *Kashgar*. He is not known to have taken part in any military operations during this period. The most important internal problem that developed in the territory of the *Khanate* during his reign was the rebellion movement led by a majzub named *Mahmud Tārābī*. Since the civilised parts of the area he ruled were administered by the kaghan's officials, *Chagatai* was not involved in the suppression of the rebellion. After *Ogedei's* death, *Chagatai* fell ill and the doctors were unable to treat him and he died in 1241, following his brother's death. This article aims to shed light on *Chagatai's* military and political activities, his place and role in the Mongolian history. It also contains a chapter on his wives, children and grandchildren.

Keywords: Chagatai Khan, Genghis Khan, Great Yasa of Genghis, Ogedei, Mongols

Giriş

Geçmişten bugüne *Cengiz Han* ve halefleri hakkında yazılmış monografi ve tetkiklerden çok azında tenkit fikrinin kaynak okumalarına tatbik edildiği görülür.¹ Bu durum

¹ Bu makalenin konusunu teşkil eden *Çağatay Han'ı* umumi mahiyetteki kült eserinde hususi bir başlık altında inceleyen ilk kişi *College Royal* profesörlerinden *De Guignes* olmuştur. *De Guignes*, eserinin ilgili kısmında *Ebü'l Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türkî'sinin* Fransızca tercümesinden ve *d'Herbelot'nun Bibliotheque Orientale'*inden istifade etmişti. (De Guignes 1757: III-307) Bilahare *D'Ohsson, Histoire des Mongols'unun Cengiz ve Ögedey'e* tahsis ettiği kısımlarında *Cihângüşâ, Câmiü't Tevârîh ve Ravzatü's-Safâ'daki Çağatay'la* alakalı kayıtları tercüme etti. (D'Ohsson 1834: II-99) *D'Ohsson'un* takipçisi İngiliz bilgini *Howorth'un* üç ciltlik *Moğol Tarihi'nde Çağatay'a* ve haleflerine yer vermemesi düşündürücüdür. Doğrusu bu hacimdeki bir eser için söz konusu durum kusur sayılabilir. *E. E. Oliver'in Çağataylılar* hakkında neşrettiği makale her ne kadar hanlığın tarihi açısından detaylı bir inceleme sayılabilirse de makalede *Çağatay'la* ilgili anlatılanlar iki sayfayı geçmez. (Oliver 1888: 72-128) *Barthold'un Turkestan down to the Mongol Invasion* adlı eserinin ilgili bölümüyle *Encyclopedia of Islam* için kaleme aldığı *Çağatay* maddesinin kapsamlı incelemeler olduğuna işaret etmemiz gerekiyor. (Barthold 1968: 467 vd.; 1991: 2-3) Fransız bilginlerinden *Grousset* de bugün artık klasik sayabileceğimiz *l'Empire des Steppes* adlı eserinde *Çağatay'a* bir bölüm ayırmıştı. (Grousset 1938: 397-400) *Paul Pelliot'nun Notes on Marco Polo* adlı çalışmasının birinci cildinde *Çağatay* hakkında verdiği kıymetli bilgiler müellifin diğer tüm eser ve makalelerinde görülen ilmi seviyesini ve dehasını yansıtmaktadır. (Pelliot 1959: 250-257) *Doktor Emir Timur Refî'nin Ulus-i Çağatay* ve

Çağatay Han'a Dair

asırlardır sürüp gelen nakilci tarih anlayışının üzerimizde etkisini hâlen güçlü olarak devam ettirdiğini göstermektedir. Kaynak eserlerde dönemlerinin sosyal ve politik kaygılarını tespit edip bu kaygının esere nasıl yansıdığını görebilmenin *Çince*, *Moğolca* ve *Farsça*'yı² ana dili olarak bilmeyen tarihçiler için bu dilleri araştırmalarına yetecek ölçüde öğrenmekten daha zor olduğuna işaret etmemiz gerekiyor. *Grousset*³, *Pelliot*⁴ ve *Gumilev*⁵'inkiler hariç tutulursa Moğol tarihi araştırmalarının birincil kaynaklarından *Gizli Tarih*'e yönelik kapsamlı ve eleştirel bir okuma denemesinin bulunmayışı konu hakkında bize bir fikir verebilir.

Geçmiş yüzyılların vakanüvisçi anlayışının devamı olarak görülebilecek tarih yazımı sadece tenkit fikrinin kaynaklara tatbik edilmemesi bakımından değil tarihi figürlerle onları ortaya çıkaran sosyal zeminin karşılıklı ilişkilerini ihmal etmesi yönünden de illetlidir. Buradan tarihçinin tanıklığına başvurduğu kaynakların sıhhat derecesini tayin teşebbüsünün hükümlerinde isabetli olabilmesinin yegâne şartı olmadığını anlamalıyız. Tarihçi, ferde tesir eden sosyal faktörleri izah sadedinde bir miktar sosyolog ve ferdin dış dünyadan gelen uyarıların pasif alıcısı olmadığını görmekte bir nebze psikolog olmaya mecburdur. Göçebe fatihlerin karakter ve psikolojileriyle onları ortaya çıkaran sosyal şartları izah etmek; ferdi orijinalite ile sosyal sebepler arasındaki karmaşık ve çift yönlü ilişkiyi aydınlatmak görevini üstlenen Moğol tarihi araştırmacısı ağır bir yükü yüklenmiş görünüyor.

"Toplumlar; içlerinden çıkan büyük adamların sevk ve idaresinde, yol göstericiliğinde mi büyük işler başarır yoksa büyük adamları içlerinden çıktıkları toplumların meyil ve ihtiyaçları mı yoğurup şekillendirir?" sorusu geçmişten bugüne sorulan, fakat katıyetle cevaplanamayan, cevabında birbirine zıt nazariyelerin yürütüldüğü bir muamma olagelmıştır. (Arsal 1932: 339-364) Günümüzde insanlık tarihini büyük şahsiyetlerin tercümei hâllerinden ibaret gören *İngiliz* düşünürü *Thomas Carlyle* ve takipçilerinin fikirleri gözden düşmüş ise de (Caine 2019: 16) ferdin rolünü bütünüyle inkar eden sosyal nazariyelerin tek yönlü bir bakış açısı sunduklarını hatırdan çıkarmamak gerekir. Göçebe dünyanın kendine has şartlarının içinden çıkardığı göçebe fatihler üzerindeki etkisinden bahsederken *Cengiz* gibi güçlü bir karakterin kendine has duyuş ve düşünüşünü yahut askeri ve siyasi dehasını es geçmek pek de makul değildir. Tarihçi, büyük tarihi şahsiyetlerle bu şahsiyetlerin içinden çıktığı muhit arasındaki ilişkiyi

Lokman Baymetaf'ın *Bîdâd-ı Çağatay Han der Horasan-ı Bozorg* başlıklı makaleleri İranlı araştırmacıların *Çağatay Han* ve *Çağatay Hanlığı* üzerindeki çalışmalara katkıları arasında anılmalıdır. Türk bilim adamları arasında *Mustafa Kafalı*; ilmi mesaisinin bir kısmını *Çağatay* ve *Çağatay Hanlığı*'na hasretmiş, araştırmalarının sonuçlarını kısa bir etüt halinde yayımlamıştı. Üzülerek belirtelim ki eserinin *Çağatay*'la ilgili kısmı hem kısa hem de oldukça zayıftır. (Kafalı 2015: 79-88)

² Moğol tarihinin kaynakları büyük ölçüde bu dillerdedir.

³ Vladimircov'un Cengiz Han adlı eserine yazdığı mukaddime, Türkçe terc. s. V-XXVI.

⁴ Pelliot, Deux Lacunes dans la Texte Mongol Actuel de l'Histoire Secrète des Mongols, JA, 1940-1941, s. 1-18.

⁵ Gumilev, Searches for an Imaginary Kingdom, çev. R. E. F. Smith, Cambridge Uni. Press.

aydınlatırken herhalde daha kapsayıcı bir bakış açısıyla değerlendirme yapmak durumundadır.

Cengiz Han'ın ikinci oğlu *Çağatay* hakkında yazılmış olan bu makale, yukarıda atıfta bulunulan gereklilikleri bir ölçüde taşımak iddiasındadır. Tarihi bir figür olmak üzere *Çağatay* hakkında kaynaklarda yer alan kayıtların toplanması ve yorumlanmasına dayanan inceleme, literatüre çok ufak bir katkı sunarak daha kapsayıcı çalışmalara kapı aralayıcı bir dikkat oluşturması yahut yazarının daha fazla zaman sarfına ihtiyaç duyan detaylı çalışmalarına bir başlangıç olması umudunu taşıyor.

1. *Cengiz Han*'ın Vefatına Kadar Geçen Sürede *Çağatay*'ın Hayatı ve Faaliyetleri

Çağatay, *Cengiz Han*'ın başhatunu olan *Börte Fucin*⁶ den doğan dört oğlunun ikincisidir. (Rûşen & Müsevi 1373: II-778; Kerîmî 1367: I-533; Boyle 1971: 159; Thackston 1998: II-381; Cüzcânî 1343: II-167; Mirhând 1338: V-860; Hândmîr 1333: III- 77; Ebülğâzî 1925: 151; Pelliot 1959: I-253; Grousset 2011: 332; Barthold 1963: III-276; Yuvalı 1993, VIII-176; Kafalı 2015: 79) *Moğolca* olduğunda tereddüt bulunmayan isminin manası katiyetle tespit edilememiştir. *Plano Carpini*'de *Chiaaday*, *Hethum* kroniğinde *Chagadai* şeklinde kaydedilmiş olan bu isim *Gizli Tarih*'te *Ça'adai*; *Cüveynî*, *Reşideddîn* ve *Ebülğâzî*'nin eserlerinde *Çağatay* şeklinde geçer. *Yüan Shih*'teki *Chagantai* imlasını göz önünde bulunduran *Pelliot*, kelimenin anlamı hakkında *çagan* + *tay* çözümlemesini teklif etmiştir. (Pelliot 1959: I-253) Bu analize göre *çagan*, *Moğolca beyaz* anlamında olup '-*tay*', *Türkçe* '-*l(x)*' ekine karşılık gelen bir sıfat türetme ekidir. (Pelliot 1959: I-253)

Çağatay'ın doğum tarihiyle ilgili net bir bilgiye sahip değiliz. Küçük kardeşi *Ögedey*'le arasında fazla bir yaş farkı bulunmaması gerektiğini düşünen *Pelliot*'ya göre bu tarih 1185 yılından daha erken olmamalıdır. (Pelliot 1959: I-253) *Yüençaoşi* ve *Câmîü't- Tevârih*'te; *Çağatay*'ın doğumuna, çocukluk ve ilk gençlik dönemine ait herhangi bir bilgi yer almıyor. *Gizli Tarih*, onun adını ilk olarak Batı Seferi öncesinde, *Cengiz İmparatorluğu*'nda halefiyet meselesinin tartışıldığı bir aile toplantısı dolayısıyla anar. *Gizli Tarih* rivayetine göre kendisinden sonra kağanlık için kimin daha uygun olacağına dair çocuklarından görüş almak isteyen *Cengiz Han*, toplantıda ilk sözü büyük oğlu *Coçi*'ye verir. Bunun üzerine *Çağatay* öfkeye kapılır ve babasına "Coçi'ye söz vermekle yoksa onu halef yapacağımı mı söylemek istiyorsun? Bizi bu Merkit artığına mı bırakacaksın?" der. Babalarının huzurunda tartışmaya başlayan iki kardeş işi yumruklaşmaya kadar vardırırlar. *Çağatay*'ın mürebbisi *Höhöços*'un araya girip ortalığı yatıştırmasından sonra *Cengiz*, küçük kardeşlerin ağabeyleri *Coçi* hakkında bu tarz şeyler söylemelerini uygun bulmadığını ifade eder. Han'ın buyruğu üzerine *Çağatay*, *Coçi*'nin güç ve

⁶ *Târîh-i Cihângüşâ*'da bu hanımın adı *Yesuncin* olarak kayıtlıdır. *Yesuncin* kelimesinin *Moğolcada* güzel kadın anlamına geldiğini söyleyen *Blochet*'nin açıklaması, *Börte Fucin*'in isim ve *Yesuncin*'in lakap olması gerektiğini düşündürüyor. (Cüveynî 1911: 29) *Börte* adının anlamı hakkında bkz. (Rachewiltz 1997: 153)

Çağatay Han'a Dair

erdemini küçümsemeyeceğine dair söz verir. Bununla birlikte hanlık için küçük kardeşi Ögedey'in daha uygun bir namzet olacağı yönünde görüş bildirir. Coçi ve Toluy da Çağatay'ın teklifini uygun bulurlar. (Temir 1986: 175-176; Kaya 2019: 203-204) *Cihângüşâ ve Câmîü't-Tevârih*'te yer almayan bu rivâyetin zihinlere birtakım tereddütler ve soru işaretleri getirmemesi mümkün değil. Zira Coçi, Batı seferinde ortak hareket etmekle emrolunduğu Çağatay ve Ögedey'le anlaşmazlık yaşamaya devam eder, sefer sonrasında babasının buyruğuna uymayıp kendi yurduna çekilir ve Cengiz Han'ın ısrarlı davetlerine aldırış etmez. Nihayet bu davranışlarını bir isyan olarak değerlendiren Cengiz, üzerine ordu sevkederse de harekât tamamlanmadan Coçi'nin ölüm haberi gelir.⁷ Coçi'nin kırgınlığının altında yatan sebep hiç şüphesiz en büyük evlat olarak kendisinin değil Ögedey'in veliahd tayin edilmesidir. Onun, Ögedey'in halefiyetine sıcak bakmadığı, rıza ve muvafakat göstermediği daha sonraki gelişmelerden açık bir şekilde anlaşılıyor. Öyleyse en doğrusu ya söz konusu rivayetin asılsız olduğunu düşünmek ya da en azından detaylarının aktarıldığı şekilde olmadığını varsaymaktır. Yahut üçüncü bir ihtimal olarak geriye rivayetin sıhhatini tasdik etmek, fakat Coçi'nin Ögedey'in veliahd olması yönündeki mutabakata gönül rızasıyla değil, mecburi olarak katıldığını düşünmek kalıyor.

Cengiz Han'ın tarihinde Çağatay'ın hayatının bundan sonraki safhalarına dair bazı kayıtlar yer alır. Bu kayıtlar onun hususi ve şahsi hayatıyla alakalı olmayıp Batı seferindeki rolüne temas eden bazı satır aralarından ibarettir:

1) Cengiz Han, Otrar muhasarasının uzayacağını anladığında Buhârâ'ya gitmek üzere buradan ayrılıyor, Otrar'ın zaptı işini Çağatay ile Ögedey'e bırakıyor.⁸ Otrar muhasarası, kale

⁷ "(Harezmi'nin fethinden) sonra Çağatay ve Ögedey babalarının yanına gitmek için yola koyulup Talikan Kalesi'nde Cengiz Han'ın huzuruna vardılar. Coçi de Harezmi'den kavim ve kabilesinin bulunduğu İrtiş tarafına yönelip orduğâhına erişti. Bundan önce Cengiz Han, ona kuzey ülkelerini, bu meyanda Bular, Başgird, Urus, Çerkes, Deşt-i Kıpçak ve o taraftaki diğer vilayetleri fethetmek üzere ilerlemesini emretmişti. Fakat Coçi, bu işten imtina edip kendi yurduna döndü. Cengiz Han son derece hiddetlenip 'Ne niyetle yapmış olursa olsun onu cezalandıracağım.' dedi. Bu esnada Coçi hastalandı. Bu yüzden Cengiz Han, Tâcık seferinden dönüp orduğâhına eriştiğinde babasının yanına gelemedi. Sadece birkaç eşek yükü av hayvanı gönderip özür beyan etti. Bundan sonra Cengiz Han birkaç kere kendisini çağırırsa da hastalığı sebebiyle gelemedi, mazeret bildirdi. Bilahare Mangkut kavminden bir adam Coçi'nin yurtlarının bulunduğu havalıye geldi. Bu esnada Coçi bulunduğu yerden hareket edip bir mekandan diğerine göçmüş, nihayet hasta bir halde avlağı olan bir dağa gelmişti. Vücudunda kırgınlık hissettiğinden kendi kalıp ava emirlerini gönderdi. Gelen şahıs aolanın insan topluluğunu görüp Coçi'nin de onlarla birlikte olduğunu sandı. Huzuruna vardığında Cengiz ona Coçi'nin hastalığını sordu. Adam, 'Onun hasta olduğundan haberim yok. Fakat fulan dağda avla meşguldü.' diye cevap verdi. Cengiz Han son derece hiddete kapılıp Coçi'nin kendisine başkaldırdığını ve sözünü dinlemediğini düşündü. 'Bu tarz hareketlere cüret ettiğine göre Coçi deli olmuş.' dedi. O tarafa bir ordu gönderilmesini emretti. Çağatay ve Ögedey'in önden gidecekler, bizzat o da arkalarından gelecekti. Bütün bunlar olurken Coçi'nin ölüm haberi geldi. Cengiz Han, son derece müteessir oldu. İşin hakikatini araştırınca adamın sözünün yalan ve iftira olduğu, Coçi'nin av sırasında gerçekten hasta olduğu ve avda bulunmadığı anlaşıldı. Şahsın getirtilip öldürülmesini emrettiyse de adam bulunamadı. Her vakit Ulus Coçi'den gelen sözüne güvenilir elçilerin söylediklerine göre Coçi öldüğünde otuzla kırk arasındaydı..." (Rüşen & Müsevi 1373: I-732-733; Kerîmî 1367: I-522-523; Boyle 1971: 118-119; Thackston 1998: II-359-360)

⁸ Nesevî, Cengiz'in Buhara'ya yürüyüşünü Otrar'ın zaptından sonra gösteriyorsa da bu kayıt doğru olarak kabul edilemez. (N. Asım 1934: 34; Barthold 2020: 403)

müdafilerinin kararlılığı sebebiyle beş ay sürüyor. Bu arada *Buhârâ'*yı fetheden *Cengiz Han*, *Semer kand* üzerine yürümüştür. *Otrar* fatihi *Çağatay*, kalenin fethinden sonra yolda kale kumandanı *İnalçık'*ı infaz ediyor, kardeşi *Ögedey'*le birlikte *Semer kand'*ta babalarına iltihak ediyorlar. (Cüveynî 1911: I-64-65; Rûşen & Mûsevi 1373: I-488 vd.; Kerîmî 1367: I-353 vd.; Thackston 1998: II-241 vd.; Mirhând 1338: V-844; Abû'l-Farac 1987: II-496; Ebûlgâzî 1925: 103; D'Ohsson 1834: I-216 vd.; Howorth 1876: I-76; Grousset 2011: 248-249; aynı müellif 2001: 206 vd.; Barthold 2020: 402-403; Kafesoğlu 2000: 253; Hartog 2003: 100 vd.; Ratchnevsky 1992: 130 vd.; Jackson 2022: 133)

2) *Semer kand'*ın zaptından sonra *Mâverâünnehir'*i baştan sona fetheden *Cengiz Han*, *Horasan'*ın fethini bizzat deruhde eder. *Harezm'*in fethini ise *Çağatay* ile *Ögedey'*e bırakır. Kardeşlerine yardım etmesi için büyük oğlu *Coçî'*yi de görevlendirir. *Çağatay'*ın *Gürgenç* muhasarasında yaşça büyük olması dolayısıyla emir komutayı elinde tutan ağabeyi ile ihtilaf yaşadığını görmekteyiz. *Harezm'*in kendi payına düşecek topraklara dâhil olduğunu bilen *Coçî'*nin şehrin binalarının fazla hasar görmemesini istemesi çatışmanın temel sebebi olmuştur. *Çağatay*, *Coçî'*yi tamahkârlığı sebebiyle daha fazla asker ölmesine ve muhasaranın uzamasına sebep olmakla itham eder. Olanlardan bir şekilde haberdar olan *Cengiz*, meselenin halli için emir komutayı *Ögedey'*e vermiş, *Coçî* ve *Çağatay'*ın ona tâbi olmalarını emretmiştir; ihtilaf bu suretle hallolur. (Cüveynî 1911: I-96-103; Rûşen & Mûsevi 1373: I-512-517; Kerîmî 1367: I-371-374; Thackston 1998: I-253-255; Mirhând 1338: V-850-851; Hândmîr 1333: III-34-35; Abû'l-Farac 1987: II-513; Ebûlgâzî 1925: 112-114; De Guignes 1924: V-95-97; D'Ohsson 1834: I-263-268; Howorth 1867: I-85; Vladimircov 1950: 100; Grousset 2011: 249; aynı müellif 2001: 215-217; Barthold 2020: 427-431; Kafesoğlu 2000: 268-274; Ratchnevsky 1992: 133-134; Fox 1937: 213; Saunders 1977: 59-60; Jackson 2022: 134; Hartog 2003: 109-110; Weatherford 2021: 183)

3) *Gürgenç'*in fethinden (Nisan 1221) sonra *Çağatay* ve *Ögedey*, *Sultân Celâleddin'*in üzerine giden babalarına katılmak üzere yola çıkarlar. *Celâleddin'*le yapılan savaştan sonra *Cengiz* önce *Gazne'*ye oradan da *Kerman* ve *Sankuran'*a gelmiştir. *Cengiz*, bilâhare *Celâleddin'*in *İndüs'*ü geçip ölümlerini defnettiğini işitir ve *Çağatay'*ı *Kermân'*da bırakarak yeniden *Celâleddin'*in peşine düşer. (Cüveynî 1911: I-106-108)

4) Nihayet *Cengiz*, ata yurduna dönmeye karar vermiştir. *Bâmiyân Dağları'*nı geçip *Ogrug* yaylasına gelir; 1222 yılı sonbaharında *Ceyhun Nehri'*ni geçip kışı *Semer kand'*ta geçirir. *Kıpçak'*taki oğlu *Coçî'*ye dönmesini, gelirken de av hayvanlarını önüne katıp getirmesini emreder. *Karagöl'*de *Çağatay* ve *Ögedey'*in de katılımıyla av partileri tertip olunur⁹, *Cengiz* ve

⁹ *Yakubovskiy*, *Cüveynî'*den iktibasla süreklilik avları hakkında şu bilgiyi verir: "Sürekli avların yalnız iktisadî değil, askerî önemi de vardı. Sürekli avları, askerî yetişmesini kolaylaştıran askerî talim gibi telâkki edilirdi. Yasa sürekli avlarını bakınız nasıl tasvir ediyor: Sürekli avları genel olarak kışın yapılırdı. Han, ava hazırlanmak için ordulara ve karargâhlara gereken emirleri verir, av için kaç kişi ayrılması lazım geldiğini bildirirdi. Ordunun onlu teşkilâtına uygun olarak, sürekli avına ayrılan birlikler, onlar, yüzler, binler teşkil ederler. Âdete göre, süvari birlikleri bir ay, bazen daha uzun bir süre hanın kumandası altında geniş bir alanı kuşatırlar. Kuşatma halkası metodik bir şekilde, acele edilmeden, daraltılmaya başlar. Han

Çağatay Han'a Dair

oğulları kışı av eğlenceleriyle geçirirler. (Cüveynî 1911: I-109-111; Mirhând 1338: V-856-858; Hândmîr 1333: III-45; Ebûlgâzî 1925: 133-134; De Guignes 1924: V-95-97; D'Ohsson 1834: I-322; Grousset 2011: 253-254; aynı müellif 2001: 250-251; Barthold 2020: 447-448; Hartog 2003: 126-127; Fox 1937: 235; Lamb 2019: 150-154)

Gizli Tarih'te Cengiz'in Batı seferine ait detaylar mahzuf bulunduğundan (Barthold 2020: 419; Kafesoğlu 2000: 253) *Çağatay*'ın bu seferdeki rolünü anlamamızı sağlayan aktarımlar *Ata Melik Cüveynî* ile *Reşîdeddîn*'in eserlerinden alınmıştır.

2. Cengiz İmparatorluğu'nda Halefiyet Problemi ve Çağatay'ın Konumu

Çağatay'ın, babasının vefatı ve kardeşi *Ögedey*'in han seçilmesiyle başlayan hayatının bir sonraki safhasına geçmeden önce Cengiz İmparatorluğu'nda halefiyet probleminden bahsetmek gerekiyor. *Cengiz Han*; başhatunu *Börte Fucin*'den dünyaya gelen (Rûşen & Mûsevi 1373: II-778; Kerîmî 1367: I-551-552; Boyle 1971: 159; Thackston 1998: II-381) ve *Dört Külüg*¹⁰ adıyla anılan oğulları *Coçi*, *Çağatay*, *Ögedey* ve *Toluy* üzerinde uzun gözlemlerde bulunmuş, onların düşkünlük ve zaafı kadar üstün yönlerini ve güçlü taraflarını da anlamaya çalışmış, bu suretle ayrı ayrı kabiliyet ve istidâdlarını tespit etmiş, tabii ve fitri meyillerini sezmiş, hangisinin hangi işe yatkın olduğunu görmüştü. (Rûşen & Mûsevi 1373: I-618; Kerîmî 1367, I-443; Boyle 1971: 17-18; Thackston 1998: II-303-304) *Coçi*'yi saray ve av işlerinden, *Çağatay*'ı adli,

ve yardımcıları, düzenin bozulmamasına dikkat ederler, daralmakta olan halkadan çıkan onlara, binlere ağır ceza verirdi. Bu suretle, Moğollar, bazen aolarını iki üç ay takip ederler ve av hayvanlarının toplu olarak öldürülmesi kolaylaşınca kadar halkayı daraltırlardı. Genel olarak hayvanları vurmaya önce han ve yakınları başlar, onlardan sonra rütbelere göre, askeri şefler, nihayet askerler gelirdi. Han, canı sıkıldıktan veya hayvanların vurulmasına iştiraktan çekildikten sonra, yüksek bir yere yerleşerek avı takip eder. Av, ganimetin sayılması ve paylaşılması ile sona erer. Bu aolardan elde edilen etin ve derilerin göçebelere hayatı için önemli bir iktisadî değer taşıdığını izaha lüzum yoktur." (Yakubovskiy 2021: 56)

¹⁰ 'Külüg' kelimesi 'şöhret, ün' anlamına gelen kü- isim kökünden -lüg yapım ekiyle türemiş Türkçe bir addır. Bu köke Türk Kitâbelerinde ["Türük bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin..."] (KT, D25; BK, D20)] ve Uygur metinlerinde tesadüf olunur. (Caferoğlu, 1968: 119) *Kutadgu Bilig*'de külüg kelimesinin hem 'şöhretli' hem 'yiğit' anlamını örnekleyen kullanımlarını görmekteyiz: "Ulug boldı iş tuş ara belgülig, Bedük boldı begler ara bu külüg" = "Eşi akranı arasında yükselmiş olduğu gibi, bu şöhreti ile beyler arasında da büyüklerden oldu." (Arat, 1947: 186; 1959: 130) "Ayıklıg turur bu ölüm belgülig, Ödi gelmeginçe er ölmez külüg." = "Ölüm için hiç şüphesiz ecelin gelmesi lazımdır. Eceli gelmeden hiçbir yiğit ölmez." (Arat, 1947: 143; 1959: 171) Orta Çağ Moğolcasında 'külüg' sözü hem yiğit hem de yarış atı, cins at manasındadır. Her iki anlam klasik Moğolca ve *Kalmukça*'da muhafaza edilmiştir: külüg: gutes pferd, heldenross, streitross, (von menschen) tapfer, heldenmütig. (Ramstedt 1935: 245; Pelliot & Hambis 1950: 340) *Seyf-i Sarayı*'nin *Güllistân Tercümesi*'nde 'külük' sıfatının süratli, çâlâk anlamında kullanılması ['külük atlar' (s. 166)], keza *Codex Cumanicus* ve *Dede Korkut*'taki kullanımların süratli anlamını örneklemesi ["At ayağı külük ozan dili çevük olur." (Ergin 2021: I-81)] kelimenin Türkçe'den Moğolca'ya geçtiğini gösteriyor. Kelimenin insan için kullanıldığında 'namlı', at için kullanıldığında 'süratli' demek oluşu savaşlarda nam kazanmış yiğitlerin çâlâk, cins atlara sahip olmalarıyla da ilişkilendirilebilir. *Câmîü't-Tevârih*'te konu ile ilgili olarak "Cengiz Han'ın dört oğlundan dördü de zeki, dirayetli, erdemli ve yiğit idiler. Pederleri, ordu ve halk tarafından sevilirdi. Onlar Cengiz Han'ın memleketini ayakta tutan dört sütun gibiydiler. Cengiz her birini bir hükümdar olarak tasavvur etmiş ve onlara 'dört külüg' demişti. İnsan olsun, at olsun, başka şey olsun kendi cinsinden olana üstün olan, yeğ tutulana külüg derler." şeklinde bir açıklama yer almaktadır.

Ögedey'i mali ve Toluy'u askeri meselelerden sorumlu tutması bu yüzdendir.¹¹ Nitekim o, dört oğlu hakkındaki kanaatini şu sözleriyle belirtir:

“Her kimin arzusu av olsa Coçi'nin yanından ayrılmasın. Kim âdeti, töreyi, kıymetli ve hikmetli nasihatleri öğrenmek istese Çağatay'ın peşini bırakmasın. Yiğitlik ve cömertliğe meyleden, nimete kavuşmak dileyen Ögedey'den uzaklaşmasın. Şecaat ve şöhret elde etmek, zaferler kazanmak, memleket yönetmek ve cihanı dize getirmek sevdasında olan Toluy'un yanında bulunsun.” (Rûşen & Mûsevi 1373: I-618; Kerîmî 1367, I-443; Boyle 1971: 17-18; Thackston 1998: II-303-304)

Moğol âdet ve aneleri kadim zamanlardan beri babanın hanesi ve yurdunu en küçük erkek evlada ait bilse de¹² Cengiz Han, tahtını en küçük oğlu Toluy'a bırakmakta kararsızdı. (Rûşen & Mûsevi 1373: I-618; Kerîmî 1367: I-443; Boyle 1971: 17; Thackston 1998: II-303) Zira Toluy, her ne kadar başarılı bir asker olsa da devleti yönetmek için gerekli tecrübe ve olgunluktan mahrumdu. Yukarıda da temas olunduğu üzere nesebi üzerindeki şüpheler dolayısıyla öteden beri kendisine soğuk bakılan büyük oğlu Coçi'yle¹³ de Harezmi seferi sonrası

¹¹ (Cüveynî 1911: I-29); krş. (Şebânkâreî 1353: 235-237; Handmîr 1333: III-18; Abû'l-Farac 1987: II-478; De Guignes 1924: V-126; Lane-Poole 1927: 341; Es-Sayyâd 1980: 163-164; İkbâl 1341: 109; Barthold 1963: III, s. 98)

¹² Câmîü't-Tevârih'te bu konu şu satırlarla anlatılır: “Kadim zamanlardan beri Türk ve Moğolların âdeti; babanın sağlığında büyük evlatlarına bırakacağı mal, davar, ordu ve halkı ayırıp vermesi, kalanın da küçük evlada ait olması şeklindeydi. Küçük evlada 'ot çigin' yani hanedeki ateş ve ocağın sahibi derlerdi. Böyle denmesinde küçük evladın evin temeli olduğuna işaret vardır. Aslında bu istilâh Türkçe olup ot 'ateş' ve tigin 'emir, bey' anlamındadır; yani ot tigin 'ateş prensi' demektir. Moğolca'da 'tigin' doğru telaffuz edilemediği için Moğollar 'ot çigin' derler. Bazı kimseler otçi demişlerse de bu istilâhın asıl ve doğru şekli anlattığımız gibidir.” (Rûşen & Mûsevi 1373: II-784-785; Kerîmî 1367: I-555-556; Boyle 1971: 163; Thackston 1998: II-384) Ayrıca bkz. (Cüveynî 1911: III-3; İbnü'l İbrî 2011: 16; Vladimirtsov 1944: 78-79; Quatremere 1968: 89; D'Ohsson 1834: II-3; Howorth 1867: I-116; Alinge 1967: 62; Vernadsky 1944: 129; B. Ögel 2010: I-85)

¹³ “Coçi, kendinden yaşça büyük kızkardeşi Fucin Beki istisna olmak üzere Cengiz Han'ın bütün çocuklarının en büyüğüdür. Cengiz Han'ın en büyük hatunundan, Kongurat kavminden Dey Noyan'ın kızı Börte Fucin'den dünyaya geldi. Börte, Cengiz Han'ın dört oğlu ve beş kızının annesidir. Cengiz Han'ın hayatının ilk safhalarında, henüz bir cihan hükümdarı olarak icraatı tarihin sayfalarında görünmezden evvel; bahsi geçen hatunu Börte Fucin, Cuci'ye gebe kalmıştı. Bu esnada Merkit kavmi fırsatını bulup Cengiz Han'ın yurdunu yağmaladılar, hamile zevcesi Börte'yi esir aldılar. Merkitler her ne kadar evvelce Kereyit hükümdarı Ong Hana düşman idiyse de o esnada onunla sulh yapmışlardı. Bu sebeple Börte Fucin'i, Ong Han'a gönderdiler. Ong Han, Cengiz Han'ın babasının andası (kankardeşi) idi, Cengiz'e 'oğlum' diye hitap ederdi. Börte'ye izzet ve ikramda bulundu, ona gelini gibi davrandı. Onu yabancıların, namahremlerin kirli bakışlarından korudu. Börte, son derece iffetli ve hünerli bir hanım olduğundan Ong Han'ın emirleri birbirlerine, 'Niçin Ong Han, Börte'yi kendine almıyor?' diye soruyorlardı. Ong Han, 'O benim gelinim makamındadır, benim nezdimde emanettir. Ona yan gözle bakmak yakışık almaz.' diyordu. Cengiz Han, olanları haber alınca, Celayir kavminden, Ongut boyundan Sebe adında birini zevcesini istemek üzere Ong Han'a gönderdi. Bu Sebe, Argun Han'ın çocukluğunda Abaka Han'ın fermanıyla ordu kumandanlığı, Horasan ve Mazenderan valiliği yapmış olan Sertak Noyan'ın dedesidir. Ong Han, Sebe'yi iyi bir şekilde karşıladı, ona ikramda bulundu. Börte Fucin'i onunla gönderdi. Börte yolda beklenmedik bir anda çocuğunu doğurduğu için çocuğa Coçi adını verdiler. Yol tehlikeli olduğundan durup beklemek doğru değildi. Çocuk için bir kundak yapılamadığından Sebe bir miktar unu hamur haline getirip çocuğu onunla sardı. Zarar görmesin diye onu kucağına aldı, Cengiz Han'a teslim edene kadar şefkatle, incitmeden taşıdı. Coçi büyüyünce babasından ayrılmaz oldu, iyi gününde kötü gününde babasına yardım etti. Lakin kardeşleri Ögedey ve Çağatayla arasında çekişme, husumet ve anlaşmazlık hiç eksik olmadı...” (Rûşen & Mûsevi 1373: II-708-709; Kerîmî 1367: I-504-505; Boyle 1971: 97-98; Thackston 1998: II-347-348) krş. (Handmîr, 1338: III-74; Mirhând 1333: V-860; İkbâl 1341: 69; Howorth 1867: II/I-23) Gizli Tarih, Börte'nin kaçırılmasını Reşîdeddîn ve takipçisi olan İranlı müverrihlerden bir miktar farklı anlatmaktadır. Bkz. (Temir 1986: 38 vd.; Kaya 2019: 64 vd.;

Çağatay Han'a Dair

arası açılmıştı.¹⁴ Nihayet Coçi'nin, 1227 senesi başlarında beklenmedik şekilde ölümü tahtın sahibi olması ihtimalini büsbütün ortadan kaldırdı. (Thackston 1998: II-360; Kafalı 1993: 79) Sert bir mizaca sahip olan Çağatay babasına diğer kardeşlerinden daha çok benziyor idiyse de yönettiği halkın sevgi ve sadakatini kazanacak merhamet, yüce gönüllülük ve hoş görürlüğe sahip bulunmuyordu. Ögedey'e gelince o, ne babası gibi dirâyetli ne küçük kardeşi Toluy gibi kabiliyetliydi, dahası ayyaş denebilecek kadar içki müptelasıydı. Bununla birlikte akli selim sahibi oluşu, âlicenâplığı ve merhameti babasının tercihini ondan yana kullanmasını sağladı. (Vladimircov 1950: 114; Grousset 2011: 265-266; Barthold 2020: 457; Kafalı 2015: 174, Hartog 2003: 94; Morgan 1995: VIII-163)

3. Cengiz Han'ın İmparatorluğunu Evlatları Arasında Taksimi ve Çağatay'ın Hâkimiyet Sahası

Cengiz İmparatorluğu'nda hakim mülkiyet ve veraset usulü, diğer göçebe kavimler arasında cari usulden çok da farklı değildi. Buna göre devlet, hükümdara değil hükümdar ailesine ait kabul edilir; ailenin her azasının kendisine tabi bir ulusu, yurdu ve incüsü (varidatı) olmak gerekirdi. Arazi taksiminde en uzak eyaletler en büyük evlada düşer, kalan topraklar evlatlar arasında bölüştürülür, nihayet ata yurdu en küçük evlada bırakılırdı. Cengiz, henüz sağlığında muazzam bir genişliğe sahip imparatorluk topraklarını, ananeye uyarak üç oğlu arasında taksim etti. (Barthold 1963: III-97-98; aynı müellif 1979: II-351) Dördüncü oğlu Tuluy; Kerulen ve Onon vadileri ile Karakurum Dağlarının eteklerindeki baba ocağında kalacaktı. (D'Ohsson 1834: II-2; Spuler 2011: 303; Grousset 2011: 265; Hartog 2003: 164, Es-Sayyâd 1980: 165; İkbâl 1341: 109) Taksimde en büyük evlada yani Coçi'ye batıda Tatar atlarının ayaklarının eriştiği en son topraklardan doğuda Kayalığ'a kadar olan memleketler düştü. (Cüveynî 1911: I-31) Bu memleketler Seyhun'un yukarı kısımları ile Harezmi ve Deşt-i Kıpçak'tan, Kuman (Güney Rusya), Bulgar, Başkırt (Ural Dağlarının etekleri) ve Kırgız (Batı Sibiryâ) yurtlarından ibaret bulunuyordu. (Abdülgaffâr 1343: 15-16; Tiesenhausen 1941: 244; İkbâl 1341: 109; Barthold 1979: 351; D'Ohsson 1834: II-2; Togan 1946: 60; May 2021: 367; Jackson 2022: 167) Coçi, babasının sağlığında vefat ettiği için yerine ikinci oğlu Batu geçmişti. (Barthold 1979: 351; Tiesenhausen 1941: 244) İtil üzerindeki Bulgarya'da Toga Temür, Kırgız Kazakları Çölü denen yerde Şeyban, Ural ile Embi arasındaki muntkâda Tuval adlı kardeşleri hüküm sürmüş iseler de hepsi esasen Batu'ya tabi idiler. Başkentleri Volga üzerindeki Saray şehri olan, çoğunluğu Türk ve Türkmenlerden oluşan Ulus Coçi'ye tabi boylar, hanlarının haymegâhına nisbetle Sir Orda yahut Altın Orda diye isimlendirildiler. Şark tarihlerinde Coçi oğulları için Deşt-i Kıpçak

Weatherford 2021: 78 vd.; Grousset 2011: 210; aynı müellif 2001: 65 vd.) Câmiü't Tevârih ve Gizli Tarih rivayetlerinin tenkidi için bkz. (Broadbridge 2018: 58-64)

¹⁴ Bkz. dipnot: 7.

Hanları adlandırması da görülmektedir. (Es-Sayyâd 1980: 164; Lane-Poole 1927: 356-357; Makrizî 1936: I/II-394)

Cengiz'in veliahdî *Ögedey*'in payı diğer kardeşlerin payına nisbetle daha sınırlı kaldı. Hissesi; *Balkaş Gölü*'nün doğu ve kuzeydoğusundaki *Tarbagatay Dağları* mıntıkası, *İmil ve Kara İrtiş Nehri* havzaları ve *Nayman* arazisine doğru *Ürüngü*'dan ibaret bulunuyordu. (Cüveynî 1911: 31; İkbâl 1341: 109; Lane-Poole 1927: 343; Grousset 2011: 265; D'Ohsson 1834: II-2; Hartog 2003: 147; Es-Sayyâd 1980: 165; Spuler 2011: 303; May 2021: 367; Jackson 2022: 167)

Çağatay'a gelince o, babasının ülkesinden eski *Karahitay* topraklarını ve *Maveraünnehir*'i aldı. *Uygur* ülkesinden başlayarak *Semerkand* ve *Buhara*'ya kadar *Almalık*, *Beşbalık*, *Turfan*, *Karaşehir*, *Kaşgar*, *Yarkent*, *Hoten*, *Fergana*, *Çaç*, *Otrar*, *Benaket*, *Bedahşan*, *Belh*, *Bamiyan*, *Kunduz* şehirlerini elinde bulunduruyordu. Yani bütünüyle *Türkistan* onun elindeydi. (Cüveynî 1911: 31; Mirhând 1338: V-860; Hândmîr 1333: III-77; Şâmî 1949: 16; De Guignes VI-112; Raverty 1881: II-1145, Oliver 1888: 77-78; Barthold & Boyle II-2; Barthold 1963: III-276; Es-Sayyâd 1980: 165; Lane-Poole 1927: 356, 377; Grousset 2011: 264; D'Ohsson 1834: II-2; Spuler 2011: 303; İkbâl 1341: 109; Hartog 2003: 147; May 2021: 367; Jackson 2022: 167; Togan 1946: 60; Aka 1991: 1) *Başkenti*, *Almalık*¹⁵ yakınlarındaydı. (İkbâl 1341: 109; May 2021: 368)

4. *Ögedey*'in Kağanlığı Devrinde Oynadığı Rol ve Vefatı

Çağatay'ın kardeşi *Ögedey*'in veliahd olması oynadığı role yukarıda işaret olunmuştu. *Cengiz Han*'ın vefatı ve defni sonrasında şehzadelerden her biri kendi sorumluluk bölgesine gitti, iki yıl imparatorluk tahtı boş kaldı. Nihayet toplanan kurultayda, *Cengiz Han*'ın vasiyeti doğrultusunda *Ögedey*'in tahta cülus etmesi kararlaştırıldı. Cülus merasiminde *Çağatay* sağ elinden, *Toluy* sol elinden ve amcaları *Otçigin* kemerinden tutup hükümdarı tahta oturtular. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-634-635; Kerîmî 1367: I-453; Boyle 1971: 29-31; Thackston 1998: 311-312; May 2021: 150)

Ögedey ve *Çağatay* arasındaki samimane muhabbet ve uyum *Ögedey*'in saltanatı süresince devam etti. *Çağatay*, kardeşine hürmet ve hizmette kusur etmedi; *Ögedey* de ağabeyine danışmadan bir işe girişmedi, her önemli teşebbüste mutlaka onun görüşüne başvurdu. Kağanın oğlu *Güyük*'ü ağabeyinin maiyetine vermesi, ikametgâhı olan *Beşbalık* mıntikasıdan kağan nezdine her geldiğinde şehzade ve beylerin *Çağatay*'ı kapıda istikbal edip kağanın huzuruna kadar kendisine refakat etmeleri onun yeni devirde sahip olduğu itibar ve prestijin büyüklüğünü göstermektedir. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-766; Kerîmî 1367: I-

¹⁵ *Almalık*, *Doğu Türkistan*'ın kuzey kısmında, *Çungarya Alatau* silsilesi eteğinde, yukarı *İli* vadisinde bulunan bugünkü *Kulca* şehri yakınlarındadır. *Cengiz Han*'ın Batı seferine iştirak eden *Ye-lü Ch'u-ts'ai*, *Si yu lu* adlı seyahatnâmesinde *Sayram Gölü*'nün güneyindeki arazide *link'in* (elma) ağaçlarının kesif ormanlar teşkil ettiğini haber veriyor. Eserde bildirildiğine göre *Yin Shan*'ı geride bırakınca varılan *A-li-ma* şehri adını, burada mebzul miktarda bulunan elmalıklardan almakta imiş. Müellif, "*Batılılar link'in'e (yabanî elmaya) a-li-ma (elma) derler.*" diyor. (Bretschneider 1888: I-17; II-33; Barthold 1977: VI-976)

Çağatay Han'a Dair

543-544; Boyle 1971: 148; Thackston 1998: II-375-376) Çağatay'ın babasına gösterdiği koşulsuz bağlılık ve itaati küçük kardeşi Ögedey'e karşı da göstermiş olduğuna şahadet eden bir rivayete *Câmiü't-Tevârîh*'te rastlıyoruz:

“Bir gün Ögedey ve Çağatay rahvan atlara binmiş ilerliyorlardı. Sarhoş olan Ögedey, Çağatay'a 'Haydi atlarımız üzerine bahse tutuşup yarışalım.' dedi. Bahse girip atlarını sürdüler. Çağatay'ın atı biraz daha süratli gittiğinden az farkla Ögedey'in atını geçti. Çağatay, gece olunca yaptıklarını düşündü ve kendi kendine 'Nasıl kağanla bahse tutuşabilirim, atım onun atını nasıl geçer? Bu davranış çok büyük bir saygısızlık. Buna bakarak başkaları da kağana karşı küstahlık edebilirler ve bu durum bir kaosa yol açar.' dedi. Sabah olmadan beyleri çağırdı. 'Ben şöyle şöyle bir iş yapmak suretiyle suç işledim. Şimdi beni yargılaması ve hak ettiğim cezayı vermesi için kağanın huzuruna gidelim.' dedi. Beylerle birlikte kalabalık bir grup hâlinde her zamankinden daha erken bir saatte saraya geldiler. Muhafızlar Ögedey Kağan'a Çağatay'ın büyük bir kalabalıkla geldiğini haber verdiler. Ögedey, Çağatay'a sarsılmaz bir itimatla güvenmekle birlikte neye sebep olacağını bilmediği bu durumdan kaygıya düştü. Adamlar göndererek gelişinin sebebini sordu. Çağatay, 'Biz kurultayda büyük ve küçük kardeşler olarak Ögedey'in kağan olduğunu, ona itaat ettiğimizi ve her ne olursa olsun ona itaatten ayrılmayacağımızı söyle ve yazıyla taahhüt ettik. Dün kağanla bahse tutuşup atımı yarıştırdım. Biz kim oluyoruz da kağanla bahse tutuşuyoruz? Suçluyum ve hak ettiğim cezaya çarptırılmak için suçumu itiraf ediyorum. Hüküm kağanındır, dilerse öldürür dilerse sopa attırır.' dedi. Ögedey Kağan utandı, ağabeyine olan şefkat ve merhameti arttı. Tevazu gösterip birini gönderdi ve şu mesajın iletilmesini emretti: 'Bu ne biçim söz. O benim ağabeyim. Böyle konuşmaların hiçbir gereği yok.' Çağatay dinlemedi. Sonunda kağan (Çağatay'ın suçlu olduğuna) ikna oldu, (bununla birlikte) canını bağışlayıp kendisine dokuz at hediye etti. Bitikçiler herkes duysun ve bilsin diye kağanın Çağatay'ın canını bağışladığını ve suçunu affettiğini göstermek üzere ona hediyeler verdiğini dillendirdiler. Ardından Çağatay, ordugâha geldi ve tüm fesahatiyle olanı biteni anlattı. Böylece Çağatay ile kağan arasındaki uyum ve bağlılık daha da güçlenmiş oldu. Kağanın diğer akrabaları da onun fermanına boyun eğip ona itaatten ayrılmadılar.” (Rûşen & Mûsevi 1373: II-764-765; Kerîmî 1367: I-542-543; Boyle 1971: 147-148; Thackston 1998: II-375)

On üç yıllık saltanatı boyunca Ögedey'e her hususta yardım eden Çağatay, kağanın vefatından kısa bir süre sonra rahatsızlandı. Tabipler tedavisinde âciz kaldılar. Türk asıllı veziri *Hucir*, zamanın meşhur tabiplerinden *Mecdüddîn*'i hanın tedavisiyle görevlendirdiyse

de bir netice alınmadı.¹⁶ Han'ın vefatından sonra zevcesi *Yesülün*'ün emri doğrultusunda vezir *Hucir* ve tabip *Mecdüddîn*, eş ve çocuklarıyla birlikte öldürüldü. (Cüveynî 1911: I-228) *Sedîd A'ver*'in, vefatı üzerine nazmettiği bir manzumede yer alan "*Kimsenin korkusundan suya giremediği kişi engin denizin derinliklerine gark oldu.*" dizeleri *Çağatay*'ın Müslümanların akarsu ve göllerde yıkanmalarını men eden uygulamalarına yönelik tepkinin şairane ifadesidir. (Cüveynî 1911: I-228)

5. Devrinde Hanlığının Dâhili Meseleleri

Batı seferinde gereksiz yıkımları önlemeye çalışan ağabeyi *Coçi*'yle yaşadığı ihtilafta *Çağatay*'ın acımazsızlık ve barbarlığından ziyade yerleşikliğe ve yerleşiklere bakışının etkili olduğunu düşünmek herhalde daha doğrudur. (Khazanov 2015: 364) Bu ihtilafın bilahere yerleşik hayata geçmeyi ve itaatkâr yerleşik tebaaya iyi muameleyi savunan yenilikçi *Moğollarla* göçebe hayatı sürdürmek ve fethedilmiş memleketlerin itaatkâr ahalisinin mal ve mahsullerini talan etmek taraftarı olan gelenekçiler arasındaki çatışmanın başlangıcı olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Cengiz Han Yasası, *Moğollara* şehirlerde yaşamayı ve yerleşik hayata geçmeyi değil konargöçer hayatı sürdürmeyi emretse de (Barthold 2020: 464; Petrushevsky 1970: 148) *Ögedey Kağan*, at üzerinde fethedilen toprakların at üzerinde idare edilemeyeceğini anlamış ve *Karakurum*'un bir başkent halinde imarını emretmişti. (Khazanov 2015: 364-365) Evvela *Çin*'de ve *Gazan Han* reformları sonrası *İran*'da *Moğolların* tedricen yerleşik hayatı benimsemelerine mukabil, *Çağatay* ve halefleri kendi hakimiyet alanlarına dâhil *Semer kand* ve *Buhara* gibi şehirlerde yerleşmeyi düşünmediler, *İli* vadisinde göçebe hayata devam ettiler. *Almalık*, hiçbir zaman *Tebriz*, *Daidu* ve *Karakurum* gibi gerçek anlamda bir başkent olmadı. (Grousset 2011: 332; May 2021: 368) Esasen hanlığın medeni kısımlarının *Çağatay* devrinde kağanın memurları tarafından idare olduğu da bir gerçektir. (Grousset 2011: 334; Yakubovskiy 2021: 27) Her ne kadar bir aralık *Çağatay*, bölgenin idaresini *Mahmûd Yalvaç*'tan almış ise de *Ögedey*'in kendisinden izahat istemesi üzerine bir sürtüşmeye mahal vermemek için kağandan özür dilemiş, kağan da *Yalvaç*'a eski görevini iade etmiştir. (Rûşen & Mûsevi 1373: I-775)

Çağatay devrinin en önemli dâhili meselesi, *Buhara* yakınlarındaki *Târâb* köyünde dünyaya geldiği için *Târâbî* nisbesiyle anılan *Mahmûd* adlı birinin başlattığı isyandır. *Cüveynî*'nin bildirdiğine göre *Mahmûd Târâbî*, tabiatüstü kuvvetleri olduğuna cahil kitleleri inandıran bir sahte derviş, bir meczuptur. *Buhara*'yı zapteden *Mahmûd*'un tesir ve inandırıcılığı etrafına topladığı insanlarla sınırlı kalmaz; şifacı ve kâhin vasıflarıyla bir şamanı andıran bu garip meczuptan *Moğollar* da çekinirler. Üzerine gönderilen birlikler tesadüf eseri çıkan bir kum fırtınasını onun psişik güçlerine bağlayıp kaçarlar. *Tarabî*'nin bu esnada bir okla vurulup öldüğünü farketmeyen adamları *Moğolların* peşine düşmüşlerdir. Döndüklerinde

¹⁶ *Çağatay*, 1241 yılında vefat etmiştir. (Thackston 1998: II-375)

Çağatay Han'a Dair

Tarabî'yi bulamazlar, kayıplara karıştığını düşünüp kardeşleri *Muhammed* ve *Ali*'ye tabi olurlar. Bir hafta sonra *Moğol* komutanlarından *İldiz Noyan* ve *Cigin Korçi* yanlarında birçok askerle gelip elebaşları öldürür, isyanı bastırırlar. *Mahmûd Yalvaç*'ın tavassutuyla kağan *Buhar* halkını affeder ve böylece büyük bir katliamın önüne geçilmiş olur. İlk bakışta dini içerikli görünen bu isyanın hakikatte iktisadi ve sosyolojik sebeplere dayandığı, *Moğolların* ağır vergilerine ve onlarla işbirliği içinde olan yerli aristokrasie duyulan tepkinin ifadesinden ibaret olduğu anlaşılıyor.¹⁷

6. Şahsiyeti

Çağatay Han; kardeşleri arasında sert mizacı ve *Yasa*'yı¹⁸ tatbik etmekteki hassasiyeti ile temayüz etmiştir.¹⁹ Bu iki hususiyeti dolayısıyla Müslüman müverrihlerce *zalim* ve *kan dökücü* gibi sıfatlarla tanıtılmış olması²⁰ herhalde haksızdır ve hakkında söylenenler bir miktar mübalağa içermektedir.²¹ Zira Müslümanları murdar et yemeye zorlamak yahut onları akarsularda gusül ve abdest almaktan men etmek gibi uygulamaları onun *İslam* dinine olan kininden değil, *Cengiz Yasası*'na olan bağlılığından ve *Yasa*'ya riayeti temin etmekteki

¹⁷ İsyanın detayları bütünüyle *Cüveynî*'nin eserinden öğrenilmektedir. (Öztürk 1998: 137-141) *Cüveynî*'den yapılan aktarımlar ve konunun değerlendirilmesi için ayrıca bkz. (De Guignes 1924: VI-113-114; Barthold 2020: 468-471; Grousset 2011: 248-249; Cahun 2020: 240-241; Özbayraktar 2017: 211-225)

¹⁸ İmparatorluğunu kurmasından evvel siyasi birlikten mahrum boylar halinde ve sadece örfi hukuka bağlı olarak yaşayan *Moğolları* bir millet olarak teşkilatlandıran *Cengiz Han*, onlara yazılı bir hukuk da bırakmıştı. *Büyük Yasa* adı verilen *Cengiz Han Kanunlarının* orijinal metni günümüze ulaşmamakla birlikte *Arap* ve *Acem* müverrihlerinin eserleriyle *Çindami-in Erike* adlı *Moğol* kroniğinin, 1320 tarihli *Yüen Sülalesi Kanun Mecmuası*'nın ve Altınorda hanları yarlıklarının atıflarından bu yasanın muhtevası hakkında malumat sahibi olabiliyoruz. Söz konusu kaynakların *Yasa*'dan iktibaslarını aynen mi özet olarak mı aktardıkları malum olmamakla birlikte *Makrizî*, *Yasa*'nın tam metnini verdiği iddiasındadır. *Makrizî*'nin bildirdiğine göre *Yasa* metni *Cengiz*'in emriyle (muhtemelen *Uygur* yazısıyla)* çelik levhalara kazınmıştı. (Alinge 1967: 31-32; Vernadsky 1944: 107 vd.) *Pétis de la Croix*'ın *Histoire de Grand Genghizcan Premier Empereur des Anciens Mongols* (Paris, 1710) adlı eserinde *Makrizî*'nin metninden habersiz *Carpini*, *Rubruk* ve *Marco Polo* gibi seyyahların eserlerinden derleme yoluyla vücuda getirdiği ve *Harold Lamb*'ın buradan eserine (*Cengiz Khan, Emperor of All Men*) dercettiği metnin asıl *Yasa* ile bir münasebeti yoktur. (Vernadsky 1944: 35) *Yasa* metninin Türkçe tercümesi için bkz. (Alinge 1967: 143-145; Arsal 1947: 167-175) *Yasa* hk. ayrıca bkz. D. Ayalon, *The Great Yāsa of Chingiz Khan*, *Studia Islamica*, 1971, no: 33, s. 97-140, 1971, no: 34, s. 151-180, 1972, no: 36, s. 113-158, 1973, no: 38, s. 107-156; D. O. Morgan, *The Great Yasa of Chinggis Khan Revisited*, *Mongols, Turks, and Others*, s. 291-308; D. Aigle, *Le Grand Jasaq de Gengis-Khan: l'empire, la culture mongole et le Sharia*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 2004-a, s. 31-79.

* *Cengiz Yasası*'nın *Uygur* yazısıyla kaydolunduğu hakkında *Tevârih-i Cengiznâme Şeceretü'l-Etrâk* adlı müellifi meçhul eserde şu kayıt vardır (Harvard Un. Farsça yazmalar, no: 6, varak 36a):

جون مغول را خط نبود بگفت تا از فرزند ایشان از او یغور خط آموختند و آن یاسا و قانون را در دفترها ثبت گردانیدند.

¹⁹ "Çağatay cesur, otoriter ve haşin tabiatlı bir hükümdardı." (Cüveynî 1911: I-226); "Çağatay babasının yarasını Huda'nın hükmü gibi bildirdi, az kimse onun yargısından canını kurtarmıştır." (Şebânkâreî 1353: 246.)

²⁰ "O zalim, zorba, kana susamış, işi gücü kötülük olan biriydi. Moğol hükümdarlarından hiçbiri Müslümanlara ondan daha fazla düşmanlık etmemiştir." (Cüzcânî 1343: II-167)

²¹ (May 2021: 182-183)

gayretkeşliğinden ileri geliyordu.²² *Yasa'nın* göçebe dünya dışında işlevsel olmadığını anlamak, yeri geldiğinde yeni durumlara uygun bir tefsir tarzıyla *Yasa'yı* yorumlamak ve hoşgörülü bir hukuk anlayışını benimsemek yeteneğinden şüphesiz ki mahrumdu. Bu bakımdan liberal karakteri ile öne çıkan kardeşi *Ögedey*'den keskin şekilde ayrılıyordu. *Çağatay* ile kardeşi *Ögedey*'in olayları tefsir tarzları arasındaki farkı zihinlerde somutlaştıracak bir örneği müverrih *Reşîdeddîn* aktarıyor:

“Moğolların yasa ve yosununa (âdetlerine) göre bahar ve yaz (mevsimlerinde) kimse suya girmemeli, ırmakta elini yıkamamalı, altın ve gümüş kaplarla su taşımamalı, yıkanmış çamaşırları açık bir alanda sermemelidir. Zira Moğollar, bu sayılanları yapmanın gök gürültüsü ve yıldırımların artmasına sebep olacağına inanıyorlardı. Onlar gök gürültüsünden, yıldırımdan çok korkar ve sakınırlardı. Bir gün (*Ögedey*) Kağan ve *Çağatay* avdan dönüyorlardı, suyun içinde gusleden bir Müslüman gördüler. *Çağatay*, yasanın uygulanması hususunda çok hassastı, Müslümanı öldürmek istedi. Kağan ‘Sırası değil.’ dedi. ‘Yorgunuz. Bugün gözetim altında tutulsun. Yarın sorgular ve icabına bakarız.’ Kağan, adamı (hâciblerinden biri olan) Dânişmend Hâcib’e teslim etti. (Adamlarına) gizlice adamın guslettiği yere içi gümüş dolu bir kese atmalarını, sorgulama esnasında söyleceği sözleri adama öğretmelerini emretti. ‘Ben fakir bir adamım, sermayem suya düştü. Çıkarmak için suya girdim.’ diyecekti. Ertesi gün sorguya çekildiğinde adam bu mazeretle kendini savundu. Olayı tahkik için gönderilenler keseyi suyun içinde buldular. Kağan: ‘Ulu yasayı çiğnemeye kimin gücü yeter? Lakin bu zavallı, çok âciz ve muhtaç olduğundan değersiz bir şey için kendisini feda etmiş.’ dedi, adamı affedip hazineye ona on kese vermelerini emretti. Adamdan bir daha böyle bir suç işlemeyeceğine dair söz aldı.” (Rûşen & Mûsevi 1373: I-685; Kerîmî 1367: I-487-488; Boyle 1971: 77; Thackston 1998: II-334-335; Cüveynî 1911: I-162-163; Cüzânî 1343: II-152-153; Raverty 1970: II-1108-1109)

Şüphe yok ki *Ögedey*'in söz konusu tavrında liberal bir hukuk anlayışından fazlası vardır. *Ögedey*, tebaasının zarar görmesini istemeyen mülayim, müşfik ve merhametli bir hükümdardır. (Vladimircov 1950: 114; Baymetaf 1379: 53) *Çağatay*'a gelince o, *Cengiz*'e bağlılığında samimidir, babasının buyruklarının ve *Büyük Yasası*'nın ihlali noktasında tavizi yoktur.²³ Değil bir Müslüman; safkan bir *Moğol*, hatta bir *Moğol* prensi olsa dahi *Çağatay*'a göre *Yasa'yı* ihlal edene acımak caiz değildir.

²² *Makrizî*, *Cengiz*'in haleflerinin ilk Müslümanların *Kur'an* hükümlerine riayetteki titizliklerine benzer bir hassasiyetle *Yasa*'ya bağlı olduklarını, *Yasa'nın* onlar için âdeta bir din mertebesinde olduğunu bildirir. (Alinge 1967: 34)

²³ İranlı araştırmacı *Şirin Beyânî* diyor ki: “Kağanın büyük biraderi *Çağatay*'ın yönetim tarz ve anlayışına dikkat ettiğimizde onun kardeşiyle bütünüyle zıt özelliklere sahip olduğu sonucuna ulaşıyoruz. *Çağatay*; kelimenin tam anlamıyla uzlaşma nedir bilmez, katı ve gelenekçi bir kişiydi. Yasalara saygısızlığa asla göz yummazdı.” (Baymetaf 1379: 53)

Çağatay Han'a Dair

Öte yandan *Cüveynî*, *Çağatay*'ın ceza tatbikindeki katı ve tavizsiz tutumunun hakimiyet sahasını emniyet ve asayiş problemlerinden bütünüyle arındırdığından bahseder. Hanlık topraklarında çarptırılacağı cezanın ağırlığı dolayısıyla kimse yekdiğerinin malına el uzatmaya cesaret edememiştir. "Öyle ki bir kadın başının üstünde taşıdığı altın dolu bir tepsiyi korkusuzca istediği yere götürebilirdi." (Cüveynî 1911: I-227)

7. Ailesi, Eş, Çocuk ve Torunları

Câmiü't-Tevârih müellifinin bildirdiğine göre *Çağatay Han*, hatunları içinde bilhassa iki tanesine çok değer vermiştir. İlki olan *Yesülün Hatun*, *Kongurat* boyu reisinin erkek kardeşi *Kata Noyan*'ın kızı olup *Çağatay*'ın başhatunu ve bütün saygın şehzadelerin annesiydi; babası ile *Cengiz*'in başhatunu *Börte Fucin* kardeş çocuklarıydı. *Çağatay*'ın ikinci hanımı, *Yesülün*'ün kız kardeşi *Tögen Hatun*'dur. *Yesülün* vefat edince *Çağatay*, bu hanımla evlenmiştir. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-751; Kerîmî 1367: I-533; Boyle 1971: 135; Thackston 1998: II-367; Broadbridge 2018: 234; De Nicola 2017: 135)

Çağatay Han'ın eş ve cariyelerinden sekiz oğlu olmuştu: 1) *Möçi Yebe*, 2) *Mövetügen*, 3) *Bilgeşi*, 4) *Sarban*, 5) *Yesü Mönge*, 6) *Baydar*, 7) *Kadakay*, 8) *Baycu*. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-751; Kerîmî 1367: I-533-534; Boyle 1971: 135; Thackston 1998: II-367)

1. *Möçi Yebe*: Bir cariyeden dünyaya geldiği için *Çağatay* bu oğlunu çok önemsemedi. On bir oğlu olmuştur: I) *Negüder*, II) *Ahmed*, III) *Tekşi*, IV) *Nom Kuli*, V) *Bük Buka*, VI) *Temüder*, VII) *Kotan*, VIII) *Çeçe*, IX) *Çeçektü*, X) *Işal*, XI) *Togan*. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-759; Kerîmî 1367: I-534; Boyle 1971: 136-137; Thackston 1998: II-367-368)

2. *Mövetügen*: *Yesülün Hatun*'dan dünyaya gelen *Mövetügen* hem babası *Çağatay*'dan hem de dedesi *Cengiz Han*'dan yakın ilgi ve sevgi görmüştür. *Cengiz*, *Mövetügen*'e duyduğu muhabbetten dolayı onu seferlerinde yanından ayırmamış, maiyetinde bulundurmıştır. Nitekim *Çağatay*, *Coçi* ve *Ögedey Harezmi*'de iken *Mövetügen* dedesiyle birlikte *Bâmiyân Kalesi* kuşatmasında idi. Burada kaleden atılan bir okla vuruldu ve öldü. Duruma çok üzülen *Cengiz Han*, zaptedilmesinden sonra kalenin bütünüyle yıkılmasını ve bir fert sağ bırakılmaksızın ahalinin kılıçtan geçirilmesini emretti. *Bâmiyân*'ın adını değiştirip oraya *Mau Kurukan* adını verdi. *Çağatay Bâmiyân*'a dönünce birkaç gün oğlunun ölümü kendisine bildirilmedi. Sonrasında *Cengiz* bir gün güya çocuklarına kızmış gibi yaparak *Çağatay*'a çıkıştı: "Sizler sözümü dinlemiyorsunuz, söylediklerimi duymazdan geliyorsunuz." *Çağatay* bu azarlamaya "Cengiz Han bize neyi emrederse onu yaparız, emirlerini yerine getirmekte kusur edersek ölmeye razıyız." cevabıyla karşılık verdi. *Cengiz Han*, "Doğru mu söylüyorsun? Dediğini yapacak mısın?" diye sorunca o, "Sözümü tutmazsam ölmeye razıyım." dedi. *Cengiz Han* bundan sonra *Mövetügen*'in ölümünü açıklamaya kendinde kuvvet bulabildi: "Mövetügen öldü." dedi. "Onun için ne ağla ne feryad et!"

Mövetügen'in dört oğlu olmuştur: I) Baycu, II) Büri, III) Yesün Toa, IV) Kara Hülegü. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-752-759; Kerîmî 1367: I-534-540; Boyle 1971: 137-143; Thackston 1998: II-368-371)

3. *Belgeşi*: Veliahdi olan *Mövetügen* ölünce *Çağatay, Belgeşi*'yi veliahd yapmak istemişse de bu oğlu da henüz on altı yaşında iken vefat etmiştir. *Belgeşi* arkasında evlat bırakmamıştı. Bunun üzerine *Çağatay, Mövetügen'in* oğlu *Kara Hülegü*'yü veliahd yaptı. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-760; Kerîmî 1367: I-539; Boyle 1971: 143; Thackston 1998: II-371)

4. *Sarban*: Hakkında fazla bir bilgi yoktur. *Kuşiki* ve *Nebügey* adlarında iki oğlu olduğunu *Câmiü't-Tevârîh*'ten öğrenmekteyiz. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-760; Kerîmî 1367: I-539; Boyle 1971: 143; Thackston 1998: II-371)

5. *Yesü Mönge*: İçki mübtelası olduğu ve ayık gezmediği rivayet edilir. Bu yüzden yapması gereken tüm işleri son derece saygın ve nüfuzlu bir kadın olan zevcesi *Nayşin* yapmış. *Çağatay*'ın veliahdı *Kara Hülegü* olmasına rağmen *Güyük, Ulus Çağatay*'ın idaresini *Yesü Mönge*'ye vermişti. *Güyük*'ün hanlığı *Yesü Mönge*'ye verme sebebi onun *Mengü Kağan*'a muhalif olmasıydı. *Mengü*, tahta geçince *Çağatay Hanlığı*'nın idaresini *Kara Hülegü*'ye verdi ve *Yesü Mönge*'yi öldürmesini emretti. *Kara Hülegü* yolda vefat edince zevcesi *Öregene Hatun, Yesü Mönge*'yi öldürtüp tahta geçti, on yıl hüküm sürdü. *Yesü Mönge*'nin erkek evladı olmamıştır. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-761; Kerîmî 1367: I-539-540; Boyle 1971: 143; Thackston 1998: II-372)

6. *Baydar*: *Câmiü't-Tevârîh*'te bildirildiğine göre *Baydar*, kısa boylu, fakat okçulukta mâhir bir kimseymiş. *Algu* adında bir oğlu olmuş. *Algu* da arkasında *Kaban, Çübey* ve *Tok Temür* adlarında üç erkek evlat bırakmış. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-761; Kerîmî 1367: I-540; Boyle 1971: 143; Thackston 1998: II-372)

7. *Kadatay*: *Tögen Hatun*'dan dünyaya gelmişti. Beş oğlu olmuştur: *Naya, Buku, Naliko, Buka Temür, Buka*. (Kerîmî 1367: I-540; Boyle 1971: 144; Thackston 1998: II-372)

8. *Baycu*: Hakkında bir bilgi yoktur. *Moçi* adlı bir oğlu olmuştur. (Kerîmî 1367: I-540; Boyle 1971: 144; Thackston 1998: II-372)

8. Vezirleri

Câmiü't Tevârîh'te *Çağatay Han*'a vezirlik yapmış iki kişiden bahsedilir. Bu iki kişiden biri *Habeş Amîd* ve diğeri ismi zikredilmeyen bir *Hitaylı*dır. (Rûşen & Mûsevi 1373: II-773; Kerîmî 1367: I-548; Boyle 1971: 154; Thackston 1998: II-379) *Otrarlı* bir *Türk* olan *Kutbeddin Habeş Amîd, Moğollar* nezdinde büyük bir itibara kavuşmuşsa da²⁴ dindaşlarının onun

²⁴ *Harezmsah* ailesi esir edildiğinde *Çağatay, Harezmsah Muhammed*'in iki kızından birini kendi almış ve diğeri *Habeş Amîd*'e vermişti. (Barthold 2020: 466)

Çağatay Han'a Dair

idaresinden hoşnut olmadıkları anlaşılıyor. Müslümanların kendisinden duydukları rahatsızlık herhalde İslam dininin icaplarına ve Müslümanların sorunlarına kayıtsız kalmalarıyla ilgiliydi. (Barthold 2020: 466-467)

Hitaylı vezire gelince, esasen Çağatay'ın maiyetindeki Hitaylı bir tabibin hizmetkârı olup onun ölümüyle Çağatay'ın beylerinden Koşaun Noyan'ın hizmetine girmişti. Rivayete göre elinde Cengiz'in seferleri hakkında kronolojik tertip edilmiş bir defter bulunan Hitaylı, Moğol tarihine ve Cengiz Han seferlerine vukufu dolayısıyla sivriliip Çağatay Han'ın gözüne girmeyi ve vezaret makamına kadar çıkmayı başarmış. Devlet işlerine müdahil olmak isteyen hanın zevcesini "Sen hatunsun, bu hususta sana söz düşmez." diyerek paylaşması ve Çağatay'ın iffetsizliği anlaşılan bir gelinini hana danışmadan öldürmesi nüfuzunun derecesini gösterir. Çağatay'a, "Senin yüzünden hiç dostum kalmadı. Senden sonra bana acımazlar." cümleleriyle dert yandığı hususundaki rivayet *Câmiü't Tevârih*'te ismi zikredilmeyen bu kişinin *Cihangüşâ'* da zikri geçen vezir Hucir ile aynı kişi olması ihtimalini akla getirmektedir. (Rüşen & Mûsevi 1373: II-773-776; Kerîmî 1367: I-548-550; Boyle 1971: 154-156; Thackston 1998: II-379-380)

Sonuç

Cengiz Han'ın sağlığında devletin adli işlerini deruhde eden Çağatay, Batı seferi sonrası herhangi bir askeri harekâta katılmaz. Küçük kardeşi Ögedey'in tahta geçmesinde birinci derecede rol oynar ve siyasi kariyerinin son yıllarında kağanın danışmanlığını yapar. Kardeşi lehine tahttan ferâğati kendi soyunun, ağabeyi Coçi'ye şiddetli muhalefeti de Coçi soyunun iktidar yarışında elenmesiyle sonuçlanır. Bu sebeple rekabet Ögedey'den sonra sadece Ögedey ve Toluy'un evlatları arasında yaşanacak, Güyük'ün ölümüyle yarışı Toluyoğulları kazanacaktır. Sert mizacı, otoriter karakteri bakımından kardeşleri arasında babasına en çok benzeyen Çağatay Han, göçebe bir konfederasyondan imparatorluğa geçiş sürecinde eski göçebe hayatı devam ettirmek isteyen tutumuyla ve sadece göçebe hayata uygun olan *Yasa*'nın yürürlükte kalmasını savunmasıyla dikkat çeker. Fethedilen topraklarda yaşayan yerli halkların zarar görmemesinden yana bir politika takip eden kardeşi Ögedey, kağan olduğu halde ağabeyinin *Yasa* hususundaki hassasiyetine dikkat etmek mecburiyetinde kalır. Zamanla gelenekçi anlayış Çin ve İran'da yerini uzlaşmacı ve reformist bir tavra bıraksa da hüküm sürdüğü topraklarda Çağatay'ın hassasiyetleri hanlığın yıkılışına kadar korunur, göçebe yaşam İli vadisinde sürdürülür.

Çağatay'ın *Cengiz Han*'ın bilig adı verilen sözlerine ve *Yasa*'ya verdiği kutsal değer onun büyük ölçüde otoriter kişilik yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan emirlerine aldırış etmediği için ömrünün sonunda babasıyla bozuşan özgürlüğüne düşkün ağabeyi Coçi ile tezat halindedir. Küçük kardeşi Toluy avarında başarılı bir asker ve Ögedey Kağan gibi insanların sevgisini kazanmayı bilen iyi bir idareci olmadığı da gözlemleniyor. Hanedan üyelerinin kendisinden çekinmesi herhalde şahsi karizmasından değil, yılmaz savunucusu olduğu geleneklerin ve *Yasa*'nın gücünden ileri geliyordu. Gelişen hadiselerdeki aktif tavrı

sebebiyle *Çağatay*'ın imparatorluğun kaderinde belirleyici olduğu şüphe götürmezse de büyük bir askeri ve siyasi deha olmadığı da emniyetle iddia edilebilir.

Kaynakça

- Abdülgaffâr. 1343. *Umdetü't Tevârih*, neşr. N. Âsım, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Abû'l Farac. 1987. *Abû'l Farac Tarihi I-II*, çev. Doğrul Ö. R., Ankara: TTK Basımevi.
- Alinge, Curt. 1967. *Moğol Kanunları*, çev. Üçok C., Ankara: Sevinç Matbaası.
- Amitai-Preiss, Reuven & Morgan, David Orrin. 1999. *The Mongol Empire and Its Legacy*, Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Anonim. 1986. *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Temir A., Ankara: TTK Basımevi.
- Anonim. 2019. *Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev. Kaya M. L., İstanbul: Kronik Kitap.
- Anonim. 1951. *Histoire des Campagnes de Genghis Khan*, çev. Pelliot P. & Hambis L., Leiden: E. J. Brill.
- Anonim. 2021. *Dede Korkut Kitabı 1-2*, haz. Ergin M., Ankara: TDK Yayınları.
- Anonim. *Tevârih-i Cengiznâme Şeceretü'l Etrâk*, Harvard Üni. Farsça Yazmalar, no: 6.
- Arsal, Sadri Maksudi. 1947. *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Arsal, Sadri Maksudi. 1932. *Tarihin Âmilleri. I. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Ankara: Maarif Vekaleti.
- Barthold, Wilhelm & Boyle, John Andrew. *Çağatai Khân, EI İng.* c. II, ss. 2-3, Leiden: E. J. Brill.
- Barthold, Wilhelm. 1979. *Batu, MEB İA.* c. II, ss. 351-353, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, Wilhelm. 1963. *Cengiz Han, MEB İA.* c. III, ss. 91-100, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, Wilhelm. 1963. *Çağatay, MEB İA.* c. III, ss. 266-270, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, Wilhelm. 1977. *Kulca, MEB İA.* c. VI, ss. 976-977, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, Wilhelm. 2020. *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, çev. Moralı S. S., Ankara: TTK Yayınları.
- Baymetaf, Lokman. 1379. *Bîdâd-ı Çağatay der Horasan-ı Bozorg*, Keyhân-ı Ferhengî, sayı: 169, ss. 52-56.
- Biran, Michal. 2022. *Cengiz Han'ın İstilasından Timur'un Yükselişine Orta Asya'da Moğollar: Ögedey ve Çağatay Soyunun İdareleri, İç Asya Tarihi*, çev. Özcan A. C., İstanbul: Kronik Kitap.
- Bretschneider, Emile. 1888. *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources I-II*, London: Trübner and Co.
- Broadbridge, Anne F. 2018. *Women and Making of the Mongol Empire*, Cambridge: University Press.
- Caferoğlu, Ahmet. 1968. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: TDK Yayınları.
- Cahun, Léon. 2020. *Asya Tarihine Giriş - Türkler ve Moğollar*, çev. Kaya İ., Ankara: Altınordu Yayınları.
- Caine, Barbara. 2019. *Biyografi ve Tarih*, çev. Sözen M., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cüveynî. 1911. *Târih-i Cihângüşâ I-III*, nşr. M. Abdülvehhâb Kazvîni, Leiden: Matbaa-i Brill; →) İng. terc. 1958. *The History of The World Conqueror I-II*, çev. Boyle J. A., Cambridge: Harvard Uni. Press; →) Türkçe terc. 1998. çev. Öztürk M., Ankara: Kültür Bakanlığı.

Çağatay Han'a Dair

- Cüzcânî, Kadı Minhâc Sirâc. 1343. *Tabakât-ı Nâsirî*, neşr. Abdülhayy Habîbî, Kâbil: Encümen-i Târih-i Afgânistân; İng. terc. →) 1970. çev. Raverty, New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation.
- De Guignes, Joseph. 1757. *Histoire Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mongols et Des Autres Tartares Occidentaux I-V*, Paris; Osmanlıca ter. →) 1923-24. *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Tatarların Târih-i Umumîsi I-VIII*, çev. H. Cahid, İstanbul: Tanin Matbaası.
- De Nicola, Bruno. 2017. *Women in Mongol Iran*, Edinburgh: University Press.
- D'Ohsson. 1834. *Histoire des Mongols Depuis Tchinguiz-Khan Jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan I-IV*, La Haye et Amsterdam: Les Freres van Cleef.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. 2011. *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ebülgâzî Bahadır Han. 1925. *Türk Şeceresi*, nşr. Dr. Rıza Nur, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ergin, Muharrem. 2021. *Dede Korkut Kitabı 1-2*, Ankara: TDK Yayınları.
- Fuâd Abdülmu'tî Es-Sayyâd. 1980. *El-Muğul fi't Târîh*, Beyrut: Dârü'n Nehdatü'l Arabiyye.
- Fox, Ralph. 1937. *Genghis Khan*, Bristol: Western Printing Services Ltd.; →) Türkçe ter. 1939. *Cengiz Han*. çev. Göknel R., Adana: Seyhan Basımevi.
- Grousset, René. 1938. *L'Empire des Steppes*, Paris: Payot; Türkçe ter. →) 2011. *Stepler İmparatorluğu*, çev. İnalçık H., Ankara: TTK Basımevi.
- Grousset, René. 2001. *Cihan Fatihi Cengiz Han*, çev. Tanju İ., İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Handmîr. 1333. *Habîbü's Siyer*, Tahran: Kitâbhâne-i Ömer Hayyâm.
- Hartog, Leo De. 2003. *Cengiz Han Dünyanın Fatihi*, çev. Uzun S., Ankara: Dost Kitabevi.
- Howorth, Henri Hoyle. 1876. *History of the Mongols I-III*, London: Longsmans, Green and Co.
- İkbâl, Abbâs. 1341. *Târîh-i Mufassal-ı İrân*, Tebriz: Müessese-i Çâp u İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Jackson, Peter. 2022. *Moğollar ve İslam Dünyası: Fetihden İhtidaya*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kafalı, Mustafa. 2005. *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafalı, Mustafa. 1993. *Cuci Han*, TDV İA c. VIII, ss. 78-79.
- Kafesoğlu, İbrahim. 2000. *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Basımevi.
- Khazanov, Anatoly M. 2015. *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Suveren Ö., İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Lamb, Harold Albert. 2019. *Moğol Kurdu Cengiz Han*, çev. Bozkurt A. G., İstanbul: İlgi Kültür Sanat.
- Lane-Poole, Stanley. 1927. *Düvel-i İslâmiye*, çev. Halîl Edhem, İstanbul: Millî Matbaa.
- Makrizî. 1936. *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düvel'il-Mülûk*, neşr. M. M. Ziyâdet, c. II, kısım II, El-Kahire: Dârü'l Kütübî'l Mısriyye.
- May, Timothy. 2021. *Moğol İmparatorluğu*, çev. Uysal Ü. E., İstanbul: Kronik Kitap.
- Mîrhând. 1338. *Ravzatü's Safâ c. IV-V-VI*, tehzîb ve telhîs: Abbâs Zeryâb, Tahran: İntişârât-ı İlmî.
- Morgan, D. O. 1995. *Ogedey. EI*, c. VIII, ss. 162-163, Leiden: E. J. Brill.
- Necip Asım. 1934. *Celâlüttin Harezemşah*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Nizâmüddîn Şâmî. 1949. *Zafernâme*. çev. Lugal N., Ankara: TTK Basımevi.
- Oliver, E. E. 1888. *The Chaghatâi Mughals*, JRAS, vol. 20, no I, ss. 72-128, Cambridge University Press.

- Ögel, Bahaeddin. 2010. *Türk Mitolojisi I-II*, Ankara: TTK Basımevi.
- Özbayraktar, Aykut. 2017. *Mahmud Târâbî İsyânı, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 84, ss. 211-227.
- Pelliot, Paul. 1959. *Notes on Marco Polo I-III*, Paris: Imprimerie Nationale.
- Petrushevsky, I. P. 1970. *Rashîd Al-Dîn's Conception of the State, Central Asiatic Journal*, vol XIV, no: 1/3, ss. 148-162.
- Quatremère, Étienne. 1968. *Histoire des Mongols de la Perse*, Amsterdam: Oriental Press.
- Rachewiltz, I de. 1997. *A Note on the Word Börte in the Secret History of the Mongols*, East Asian History, no: 13/14, ss. 153-155.
- Ramstedt, G. John. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ratchnevsky, Paul. 1992. *Genghis Khan*, çev. Haining T. N., USA: Basic Blackwell Ltd.
- Reşîdeddîn. 1373. *Câmiü't-Tevârih I-IV*, neşr. Rûşen M. - Mûsevî M., Tahran: Neşru'l Burz, →) 1367. *Câmiü't-Tevârih I-II*, neşr. Kerîmî B., Tahran: İntişârât-ı İkbal, →) İng. ter. 1971. *The Successors of Genghis Khan*, çev. Boyle J. A., New York and London: Columbia University Press; →) İng. ter. 1998. *Compendium of Chronicles*. çev. Thackston W. M., Harvard University.
- Saunders, J. J. 1977. *The History of the Mongol Conquests*, Boston: Routledge & Kegan Paul Ltd; →) Farsça ter. 1363. *Târîh-i Fütûhât-ı Moğol*, çev. Ebû'l-Kâsım Hâlet, Tahran: Müessesese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Seyf-i Sarâyî. 1978. *Gülîstan Tercümesi*. haz. Karamanlıoğlu A. F., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Spuler, Bertold. 2011. *İran Moğolları*, çev. Köprülü C., Ankara: TTK Basımevi.
- Şebankâreî. 1353. *Mecmau'l Ensâb*. neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Tiesenhausen, W. De. 1941. *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Togan, Zeki Velidi. 1946. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Vernadsky, George. 1944. *Cengiz Han Yasası, Türk Hukuk Tarihi Dergisi c. I*, Ankara: Cumhuriyet Matbaası, ss. 107-132.
- Vladimircov, B. Y. 1950. *Cengiz Han*, çev. Ediz H. Â., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Vladimirtsov, B. Y. 1944. *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı*, çev. İnan A., Ankara: TTK Basımevi.
- Weatherford, Jack. 2021. *Cengiz Han*, çev. Karakale S., İstanbul: Kronik Kitap.
- Yakubovskiy A. Y. 2021. *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Eren H., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yusuf Has Hâcib. 1947. *Kutadgu Bilig (Metin)*, haz. Arat R. R., İstanbul: MEB.
- Yusuf Has Hâcib. 1959. *Kutadgu Bilig (Tercüme)*, çev. Arat R. R., Ankara: TTK Basımevi.
- Yuvalı Abdülkadir. 1993. *Çağatay Han. TDV İA, c. VIII*, İstanbul.

